

**ԲՈՆԻ ՄԱՐՄԵՂԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ**

Լեռնիկ Հովհաննիսյան

Արդ՛

Վերջին շրջանում մամուլում, գիտական հանդեսներում եւ առանձին մենագրություններով զանազան նյութեր են հրապարակվում Արեւմտյան Հայաստանում եւ ընդհանրապես Թուրքական Հանրապետության տարածքում այժմ ապրող եւ իրենց ազգային ինքնությունը կորցրած, մահմեդականություն ընդունած եւ, հետեւաբար, թուրքացած ու քրդացած հայերի մասին:

Սակայն միայն Արեւմտյան Հայաստանում եւ նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքներում չէ որ հայության այս կամ այն հատվածը ենթարկվել է բռնի մահմեդականացման եւ դրա արդյունքում՝ ինքնության կորստի: Համանման երեւույթներ տեղի են ունեցել նաեւ Արեւելյան Հայաստանում:

Ղարաբաղի խանության կազմավորումից հետո, տարածաշրջանի էթնոքաղաքական իրավիճակը խիստ բարդացավ. վաչկատուն ցեղերի անընդհատ արշավանքները մի կողմից, մելիքների ու Ղարաբաղի խաների հակամարտությունը մյուս կողմից, հայ ժողովրդին դրեցին աղետալի կացության մեջ: Այս առնչությամբ ահա թե ինչ է գրել Հաքստիաուզենը, «Սկսած XVIIIդ. այս գեղեցիկ երկիրը կրում է խոր անկման հետքեր և չի կարող արագ վերականգնվել, մասնավորապես բազմաթիվ էթնոքաղաքական հանրությունների առկայության պատճառով: Գերի տարված հայերի փոխարեն այստեղ են բերվել ծույլ թաթարներ և թուրքեր, որոնք աստիճանաբար ավելանալով թվային գերկշռություն են ստանում տեղաբնիկների նկատմամբ»¹:

Բացի Ղարաբաղի հայաթափումից եւ թյուրքաքրդալեզու էթնիկ տարրերի ներթափանցումից, այդ շրջանում տեղի է ունենում հայության համար մեկ այլ աղետալի երևույթ՝ հայ բնակչության մի մասի մահմեդականացում: Բռնի մահմեդականացված հայության հիմնական հատվածն ապրում էր գլխավորապես Յուլիսիային Արցախում, մասնավորապես՝ Գարդմանքում: Դրանք այրումներն են, որոնց ոմանք համարում են ադրբեջանցիների ազգագրական խմբերից մեկը²: Այրումներն, ըստ XIX դարի տվյալների, պահպանվել էին հիմնականում Գարդմանքում (Ներկայիս Գետաբեկի, Դաշքեսանի, Թովուզի եւ ուրիշ շրջաններում, ինչպես

¹ Гакстгаузен А., Закавказский край, СПб, 1857, ч.1, с. 208-213.

² Народы мира, Историко-этнографический справочник, Под ред. Ю. Бромлея. Москва, 1988. с. 42.

նաեւ՝ ԼԴՅ Շահունյանի, Քարվաճառի շրջաններում), այսինքն՝ Ալիարակ (Գյոյ-գյոլ) լճից մինչեւ Աղստեւ գետն ընկած տարածքում: Գանձակ գավառի լեռնակողմն, այնտեղ բնակվող այրումների շնորհիվ, մինչեւ XIX դարի սկզբները կոչվում էր «Այրումլու», բայց ռուսական տիրապետության օրոք այդ անվանման տակ հասկացվող տարածքն առավել սահմանափակվեց եւ սկսեց վերաբերվել միայն առանձին գյուղական հասարակությունների:

Այրումների մասին գրավոր աղբյուրները բավական սակավաթիվ են: Նրանց վերաբերյալ հայ իրականության մեջ առաջին տեղեկությունները հաղորդել է Ե. Լալայանն, ըստ որի. «Թուրքեր են համարվում նաեւ թափառական այրումները, որոնք իրենց Ռումից (Բյուզանդիա) գաղթած են համարում եւ իրենց կոչումն էլ մահմեդականներ են, շիա աղանդին պատկանող, խոսում են Ատրպատականի բարբառով, մի առանձին արտասանությամբ և ոչնչով չեն զանազանվում թուրքերից: Սրանք բնակվում են Ամիրվալ Աջի, Բիրգյոզ, Այքենդ, Դաստաֆուր, Դամջալի, Գյունեյ, Դամի, Ջազա-Դարասի, Ղարաբուլախ եւ Ղազախ Էլչիլախ հասարակությունների մէջ»¹:

Հայ ուսումնասիրողներից Հ. Վարդանյանը նշում է, որ. «Այրումների հետ մոտ ծանոթանալուց, ինչպես ասում են, նրանց ազգն ու տակը քրքրելուց յետոյ մարդը ակամայ համոզվում է, որ այդ խեղճ ու կրակ մահմեդականները ոչ այլ ոք են, եթե ոչ մեր Գարդմանաց Ձորի անպարտելի քաջերի սերունդը: Մինչեւ այժմ այրումների մեջ մնացել են մի քանի հայկական խօսքեր, օրինակ՝ հանդ, հավալիք, (ավելուկ), հախչիս (աղջիկ) եւ այլն... այրում ոչ թէ կը նշանակէ «հայ-յոյն», և այդ խօսքը ուղղակի «հայրում» խօսքի աղավաղումն է: Նրանք բռնի կերպով են մահմեդական դարձել, որի պատճառով նրանք իրենց անուանում են «գլիջ մուսուլմանի», այսինքն սրի ույժով մահմեդական դարձածներ: Այրումները այն կրոնական մոլեռանդությունը չունեն, ինչ-որ ուրիշ տեղի մահմեդականները: Դէպի կրոնը և կրոնական ծեսերը շատ անտարբեր են: Նույնիսկ ամբողջ գավառամասում աղօթատուն չունեն»²: Այրումներին բնիկ է համարում նաեւ ադրբեջանցի հետազոտող Ա. Ալեքսանդրովը: Ալեքսանդրովը նույնպես գտնում է, որ «այրում» էթնիկական անվանումը ծագել է «հայ» եւ «հույն» անվանումներից եւ դա կապված է այն իրողության հետ, որ 451-ի Քաղկեդոնի ժողովից հետո հայերի որոշ մասն սկսեց ընդունել քաղկեդոնականություն, եւ նրանց «հայ-հռոմաներ» անվանեցին, այսինքն՝ հունադավան հայեր³: Ըստ Կոբիչևի, 591թ. Հայաս-

¹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, 1988, էջ 329:

² Վարդանյան, «Մի քանի խոսք այրումների մասին», «Մշակ», 1914, հ. 154, էջ 2-3:

³ Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, с. 87.

տանի երկրորդ բաժանումից հետո նրա մեծ մասն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, որի հետևանքով Բյուզանդական կայսրությանն անցած գավառների բնակչությանն սկսեցին կոչել «հայ- հոռոմներ», այսինքն՝ բյուզանդահպատակ հայեր¹:

Իսկ այն հարցին, թե Գարդմանքում ե՞րբ է քաղկեդոնականությունը տարածվել: Ըստ Ս. Կարապետյանի, դա կարող էր տեղի ունեցած լինել բյուզանդասեր եզր կաթողիկոսի օրոք՝ VII դարում կամ էլ Վրաստանի հզորացման շրջանում՝ XII դարում²: Մեր կարծիքն այն է, որ դա կարող էր տեղի ունեցած լինել նաև բյուզանդական Յերակլ կայսեր ժամանակներում, որը 622-623 թվականներին արշավել էր դեպի այդ երկրամասեր: Սեբեոսի պատմածի համաձայն՝ Յերակլին դիմագրավելու նպատակով պարսկական զորքը մտավ Գարդմանք, որը գրավել էր կայսրը և բանակ դրեց մյուս Տիգրանակերտում:

Կա նաև մյուս հարցը. ե՞րբ են այրումներն ընդունել մահմեդականություն: Ըստ Ս. Կարապետյանի, այդ տեղի է ունեցել XV-XVI դարերում, ինչը քիչ հավանական է, կամ էլ՝ 1720-ական թվականներին, ինչը տեղի է ունեցել նաև Շաքիի, Կապադակի, Դասանի, Շամախիի, Մուսկուրի եւ այլ բնակավայրերի հայերի մի զգալի մասի հետ՝ 1720-1750-ական թվականներին³: Ըստ Ալեքսեյովի՝ բռնի մահմեդականացումը կատարվել է 18-րդ դարի սկզբներին՝ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի անկումից հետո, երբ այս տարածաշրջան ներխուժած թուրքերը, տեղի թյուրքալեզու տարրերն անհանդուրժողական վերաբերմունք էին դրսևորում հայերի նկատմամբ: Հատկապես անհուսալի էր Սեւանա լճից հյուսիս ապրող հայերի վիճակը: Մահմեդականություն ընդունելով, նրանք փրկվում էին ֆիզիկական ոչնչացումից⁴:

Բռնի մահմեդականացման դեպքեր են տեղի ունեցել ոչ միայն Հյուսիսային Արցախում: Ղարաբաղի մյուս շրջանները եւս զերծ չեն մնացել այդ չարիքից, մանավանդ Իբրահիմ խանի ժամանակ: Րաֆֆին համոզված էր. «Եթե այսօր հանդիպում ենք Ղարաբաղում ամբողջ գյուղերի հայմահմեդական բնակիչներով, եթե տեսնում ենք հայոց գյուղերում թուրք ընտանիքներ, որոնք խոստովանում են, թե իրանց նախնիքը հայեր են եղել, այդ բոլորը Իբրահիմ խանի ժամանակների պտուղներն են»⁵: Իբրահիմ խանի վարած այս քաղաքականությունից չկարողացան խուսափել անգամ

¹ Кобычев В., Аирумы (к вопросу происхождения этнонима), Советская этнография, 1962, N 3, с. 148.

² Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 17:

³ Նույն տեղում, էջ 18:

⁴ Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, с. 88.

⁵ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան 1964 թ, էջ 245:

Ղարաբաղի մելիքական տները: Դիզակի մելիք Եսայի Մելիք Եզանյանի որդի Բախտամ բեկին եւ նրա որդիներին՝ Ասլանին ու Վահանին, Իբրահիմ խանը բռնի կրոնափոխ է անում, սակայն չբավարարվելով այդքանով, սպանել է տալիս նախ Բախտամ բեկին, այնուհետեւ նրա որդի Մելիք Ասլանին: Վահանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել¹:

Րաֆֆին գրում է. «Տող բերդում, Մելիք-Ավան խանի պալատում բնակվում է մի Ֆարհադ բեկ անունով թուրք ազնվական, որը պարծանքով հիշում է, թե ինքը Մելիք Ավանյանների նշանավոր տոհմի գավակներից է: Եվ իրավ, նա Բախտամ-բեկի թոռը և Մելիք-Ասլանի որդին է: Իսկ Մելիք-Ավանյանների քրիստոնյա մնացած ժառանգները այժմ թշվառ աղքատության մեջ բնակվում են նոյն Տող բերդում, թեւ ազնվականներ են համարվում»²: Մելիք Ասլանի անունով այս տոհմի մահմեդականացած ժառանգներն հետագայում սկսել են կոչվել Մելիք-Ասլանովներ: Այդ տոհմի մասին Լեոն գրել է .«Այդ մահմեդականացած հայերն այժմ Տող գյուղի բեկերն են և կրում են Մելիք-Ասլանով և Մելիք-Եզանով հայկական ազգանունները: Բայց կրոնը մոռացնել է սովել հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգներին ազգային ամեն մի պարտավորություն: Թեև նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան ենթարկված են ամբոխային հասկացության, որ կրոնն են համարում ազգության նշան, ուստի և ձուլվում են թաթար մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից հայերին դեմ գնալու համար: 1905-1906 թ.թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ այդ Մելիք-Ասլանովներից մեկը, որ պրիստավի պաշտոն էր կատարում Չանգեզուրի գավառում, անորակելի գազանություններ կատարեց հայերի նկատմամբ: Բարձրագույն ուսումն էլ չի կարողանում ազգության մասին ուղիղ գաղափար տալ Տողի երբեմնի հավատորացների այժմյան սերնդին: Նույն Մելիք-Ասլանովներից մեկը, կրթությամբ ինժեներ, մինիստր էր 1918 թ. Ադրբեջանի մուսաֆաթական կառավարության մեջ, երբ Բաքվում, այդ կառավարության կարգադրությամբ, կոտորեցին մոտ 30 հազար հայեր»³:

1886 թվականի տվյալների համաձայն Տողում բնակվող 273 գերդաստաններից 33-ը կազմում էին մահմեդական հայերը⁴: Ավելի ուշ՝ Խորհրդային Ադրբեջանի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով, Տողում մահմեդականների թիվն ավելացնելու նպատակով,

¹ Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, հ. 10, էջ 281:

² Նույն տեղում: էջ 281:

³ Լեոն, *Հայոց պատմություն*, հ. 3, Երևան 1946, էջ 857-858:

⁴ *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков. 1886 г., Тифлис, 1893, с. 516.*

Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի հրահանգով 1943-1953 թվականներին Ադրբեջանի Իմիշլիի շրջանի Թալըբխանլու ղշլաղի թուրքերին տեղափոխում են Տոդ¹: Արցախյան շարժման նախօրյակին արդեն Տոդի 1412 բնակչից 811-ը կազմում էին թուրքերը²: Ըստ ականատեսների վկայության՝ Մելիք-Եգանովներն ավելի վատթար վերաբերմունք ունեին հայերի նկատմամբ քան եկվոր թուրքերը...

Ս. Զալալյանցը նկարագրելով Շուշիի մոտ գտնվող Ղայբալիշեն գյուղը նշում է, որ գյուղից երեք գերդաստան Իբրահիմ խանի բռնությունների հետևանքով ընդունել են մահմեդականություն, սակայն գաղտնի կերպով դավանում էին քրիստոնեություն³:

Հակարի գետի ձախափնյա վտակներից մեկի վերին հոսանքում, Քաշաթաղի շրջանի Մեղի գյուղից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում էին ճամբերախաչ, Քյոհնաքենդ, Ղշլաղ, Խունարթա, Էյրիկ եւ Ալիփանահլի գյուղատեղերը, որոնց հետագայում սկսեցին կոչել Մուսուլմանլար հավաքական անվանումով: Ի տարբերություն շրջակա քուրդ բնակչության, XIX դարում այդ գյուղերի բնակիչները թուրքալեզու էին: Խունարթա գյուղի հարեւանությամբ, մեկ կիլոմետրի վրա, դեռ պահպանվում է սալատապաններով մի փոքրիկ հայկական գերեզմանատուն⁴:

Շուշիի շրջանի Մուսուլմանլարին (այժմ՝ Քիրսավան) մերձակա հայկական գյուղերի բնակիչների տեղեկությունների համաձայն, Մուսուլմանլարում բնակվողները մահմեդականացած հայեր էին: Շուշի քաղաքի թյուրքերն ու թյուրքական գյուղերի բնակիչները նրանց անվանում էին «էրմանիդան դյոմյու մուսուլմանլար», թյուրքերենով՝ «հայից սերված մահմեդականներ»: Թե երբ են նրանք մահմեդական դարձել, հայտնի չէ եւ կան զանազան կարծիքներ դրա վերաբերյալ: Ոմանք գտնում են, որ սրանք հավատափոխ են եղել Իբրահիմ խանի կառավարման տարիներին, ուրիշների կարծիքով՝ նույն դարի վերջին Աղա-Մահմադ խանի արշավանքների ժամանակ: Մուսուլմանլարցիներն արտաքինով խիստ տարբերվում էին իրենց շրջապատող թյուրքերից ու քրդերից: Նրանք շատ վախվորած ու զգուշանալով էին խոսում իրենց ծագման շուրջ⁵:

1840-50-ական թթ. բազմաթիվ հավատափոխ եղած հայեր դիմում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և Հոգևոր սինոդին՝ նորից իրենց նախնիների դավանաքին վերադառնալու խնդրանքով: 1849թ. մահմեդականներ

¹ Մկրտչյան Շ., Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա: Երևան 1996, էջ 47:

² Նույն տեղում, էջ 49:

³ Զալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ.Բ, Տփլիսի, 1858, էջ 342:

⁴ Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում: Երևան 1999, էջ 179:

⁵ Տվյալներն հավաքված են մեր կողմից՝ Շուշի քաղաքում եւ շրջանի գյուղերում:

Հյուսեին Բահման բեկը և Ջաֆար Մամեդ օղլուն դիմում են Վեհափառ հայրապետին նորից հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքին վերադառնալու կապակցությամբ նշելով, որ իրեն հոր հետ միասին բռնի հավատափոխ են եղել Իբրահիմ խանի ժամանակներում¹: 1852թ. Հայոց հոգևոր սինոդին նմանատիպ խնդրանքով է դիմում Դիզակի Թաղասեռ գյուղի բնակիչ Հյուսեին բեկ Բհմանբեկ օղլին: Արցախի թեմի առաջնորդին գրած խնդագրում նա նշում է, որ իր նախնիները հայեր են եղել և բռնությամբ թուրքացվել են Իբրահիմ խանի օրոք²:

Թուրքալեզու զավթիչները հաստատվելով հայկական միջավայրում փոփոխության են ենթարկել ոչ միայն բնակչության էթնիկական կազմը, այլև խեղաթյուրել պատմամշակութային արժեքներն ու էթնիկական տարբերությունները, ինչը վերջին հաշվով հանգեցրել է ազգային յուրահատկությունների կորստի եւ բնիկ հայության մի մասի ծուլման: Չուլված այդ հայությունն օտարի կողքին հավելյալ չարիք է դարձել հարազատ ժողովրդի անխաթար մնացած մեծամասնության գլխին, տկարացրել հայության ուժը: «Հայոց Արեւելից կողմանքը» նույնպես չի խուսափել այդ աղետաբեր գործընթացներից:

ОСКОЛКИ НАСИЛЬНО ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ АРМЯН В КАРАБАХЕ

Лерник Ованнисян

Резюме

В настоящей статье говорится об исламизированных армянах на территории Арцаха. Тюркоязычные завоеватели обосновавшись в Арцахе в армянской среде изменили не только этнический состав населения, но и исказили историко-культурные ценности и национальные отличия, что в конечном итоге привело к потере национальных особенностей и ассимиляции некоторой части армян Арцаха.

FRAGMENTS OF FORCIBLY ISLAMIZED ARMENIANS IN KARABAKH.

Lernik Hovhannisyan

Summary

This article refers to the Islamized Armenians on the territory of Artsakh. The Turkic-speaking conquerors settled in Artsakh in Armenian environment changed not only the ethnic composition of population, but also distorted the historical-cultural values and national differences that eventually led to the loss of national characteristics and assimilation of some part of the Armenians of Artsakh.

¹ ՀԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.2449:

² ՀԱԱ, ֆ.56, ց.1, գ.2958: